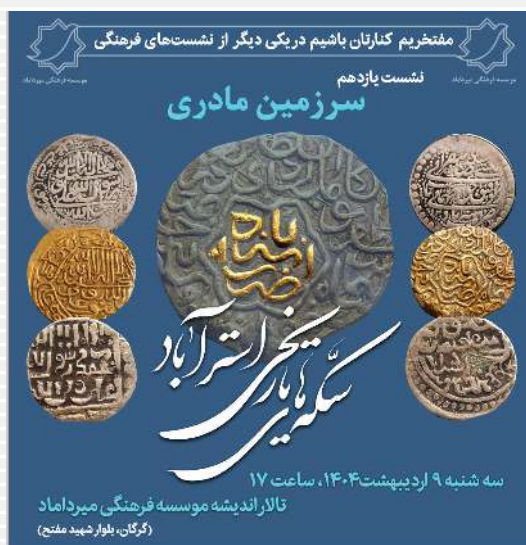

گزارش یازدهمین نشست از سلسله نشست‌های سرزمین مادری

سکه‌های تاریخی استرآباد

در یازدهمین نشست از سلسله نشست‌های «آشنایی با سرزمین مادری» که به همت مؤسسه فرهنگی میرداماد در تالار اندیشه این مرکز برگزار شد، موضوعی کمتر مطرح شده، برای ساعاتی حش افتخار و هیجان و شور را در وجود حضار زنده کرد. «سکه‌های تاریخی استرآباد»؛ برگه‌هایی کوچک از فلز که گاه بیشتر از چندین کتاب قطور، از رازهای تاریخ می‌گویند.

در ابتدای جلسه، احمد خواجه‌نژاد مدیر مؤسسه فرهنگی میرداماد به معرفی سلسله نشست‌های سرزمین مادری پرداخت. وی تأکید کرد که هدف از برگزاری این نشست‌ها، افزایش شناخت و ایجاد تعلق خاطر به سرزمین و هویت تاریخی‌مان است. خواجه‌نژاد با خواندن شعر «کوچ بنفشه‌ها» از استاد محمدرضا شفیعی کدکنی، به اهمیت وطن و حس غربت اشاره کرده و گفت: آشنایی با داشته‌های فرهنگی، نوعی تسکین برای دوری از وطن است. وی ضمن اشاره به نقش فرهنگی و تاریخی سکه‌ها، به ویژه در ارتباط با هنر خوشنویسی، سکه را به عنوان رسانه‌ای برای انتقال پیام‌های فرهنگی معرفی نمود. احمد خواجه‌نژاد با بیان این نکته‌ی انتقادی که نگاه اقتصادی صرف به این آثار، سبب بی‌توجهی به ارزش فرهنگی آن‌ها شده، هدف از برگزاری این نشست را آگاهی‌بخشی و ایجاد شناخت نسبت به ارزش‌های این آثار اعلام کرد و در پایان سخنان خود از کارشناسان این نشست دعوت کرد تا برای ارائه مطالب خود به روی صحنه بیایند.

باتوجه به این که سکه‌ها از معدود آثار تاریخی هستند که همزمان چندین هنر را در خود جای داده و سکه‌شناسی و مطالعه و شناخت سکه‌ها نیز از جنبه‌های گوناگون امکان‌پذیر است، بنابراین در این نشست نیز به عنوان نمونه‌ای از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، ارائه‌ی مطالب توسط دکتر آرش امینی، دکترای زمین‌شناسی و مجموعه‌دار سکه‌های تاریخی و سکه‌شناس از یک سو و محمود اخوان‌مهدوی، پژوهشگر تاریخ محلی و سکه‌شناس و نسخه‌شناس از سوی دیگر، انجام شد.

در این نشست دکتر آرش امینی به عنوان سخنران اصلی و محمود اخوان‌مهدوی به عنوان دستیار و همراه، به ارائه‌ی مطالبی در مورد تاریخ سکه در استرآباد، سکه‌های تاریخی استرآباد، تاریخ ضرب سکه در جرجان و استرآباد و... پرداختند و ابعاد گوناگون سکه‌شناسی اعم از جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناختی گرفته تا کارکردهای مستندنگارانه در تاریخ پژوهی و... را مورد بررسی قرار دادند.

دکتر امینی در تعریف سکه گفت: سکه‌ها اسناد تاریخی کوچکی هستند که اطلاعات ارزشمندی در خصوص خط، هنر، دین، حکومت، جغرافیا و اقتصاد ارائه می‌دهند. با وجود جایگاه بالای سکه‌شناسی (Numismatics) در مطالعات تاریخی، این رشته در نظام آموزش عالی ایران همچنان در حاشیه است. سکه‌ها، برخلاف ظاهر کوچک و خاموششان، می‌توانند ابزارهایی بی‌بدیل برای واکاوی ابعاد گمشده‌ی تاریخ باشند.

برخی از کاربردهای مهم سکه‌ها که در این نشست مطرح شد عبارت‌اند از:

شناخت تحول خط: سکه‌ها یکی از بهترین ابزارها برای پیگیری تحولات خط در دوره‌های مختلف تاریخی‌اند.

به عنوان مثال، تحول خط در دوره صفویه از طریق سکه‌ها به خوبی قابل مشاهده است. بازگشایی گره‌های تاریخی: سکه‌ها در حل بسیاری از ابهامات تاریخی نقش کلیدی ایفا می‌کنند. در پژوهش‌های مرتبط با استرآباد نیز چندین گره تاریخی با تحلیل سکه‌ها گشوده شده است. نمادهای دینی و مذهبی: سکه‌ها بازتاب باورهای دینی حکومت‌ها و جوامع هستند. برای مثال، سکه شاه اسماعیل صفوی با عبارت «علی ولی‌الله» نشانه‌ای از ریشه‌های تشیع در منطقه استرآباد است. همچنین سکه‌ای نادر از یکی از پادشاهان ایلخانی، حاوی نماد صلیب و عبارت «روح‌القدس»، بازتابی از تساهل مذهبی و تأثیرات فرهنگی همسر مسیحی پادشاه است. شناخت پادشاهان و حکام: نام و عنوان پادشاهان و حتی محل حکمرانی آنان از طریق سکه‌ها قابل شناسایی است.

زیبایی‌شناسی و هنر: بسیاری از سکه‌های تاریخی، به‌ویژه در دوره‌هایی مانند صفویه، به لحاظ طراحی و حکاکی هنرمندانه، آثار هنری نفیسی محسوب می‌شوند.

سپس دکتر امینی بعد از بیان مقدمه‌ای در مورد تاریخ ضرب سکه در جهان و ایران، افزود: سکه‌ها از نظر شکل و شیوه ضرب به سه دسته: ۱- چکشی ۲- چرخ ۳- ماشینی، تقسیم می‌شوند. از نظر جنس نیز سکه‌ها به طلا، نقره، مس، برنز (مفرغ)، نیکل و آلیاژهای ترکیبی، قابل تقسیم‌بندی هستند.

در ادامه دکتر امینی یکی از مهم‌ترین بخش‌های سخنان خود را با بررسی جایگاه تاریخی و سکه‌شناختی شهر استرآباد در دوره صفویه پی گرفت. او گفت: این پژوهش، با تکیه بر شواهد numismatics (سکه‌شناسی)، تلاش می‌کند به پرسش‌هایی درباره‌ی نام دقیق تاریخی شهر، قدمت آن و تحولات سیاسی دوره صفویه پاسخ دهد.

۱. استرآباد یا استارآباد؟

یکی از پرسش‌های بنیادی در تاریخ‌نگاری این منطقه، شکل صحیح نام این شهر در متون کهن است. اما سکه‌ای از دوره‌ی وشمگیر از سلسله‌ی آل زیار وجود دارد، که در آن نام شهر به صورت استارآباد (با «الف» در میانه) آمده است. این سکه مربوط به سده‌ی چهارم هجری است و ارزش سندی آن، به دلیل اصالت و عینی بودن، فراتر از متون نوشتاری (کتاب‌ها) است. اسن سند سکه‌شناختی نشان می‌دهد که نام این شهر در سده‌ی چهارم هجری «استارآباد» بوده و ظاهراً به مرور زمان، «الف» میانی در کاربردهای نوشتاری حذف شده و نام شهر به صورت «استرآباد» تثبیت شده است.

۲. قدیمی‌ترین سکه ضرب شده در استرآباد

بر اساس کتاب عمر دیلر (سکه‌شناس برجسته تُرک)، اولین سکه با نام استارآباد مربوط به نصر بن احمد سامانی در سال ۳۰۷ هجری است. هنوز نمونه‌ای از این سکه دیده نشده، اما با توجه به اعتبار عمر دیلر و مستند بودن قول او، این ادعا قابل پذیرش است.

۳. استرآباد در دوره‌ی صفویه و حملات ازبک‌ها:

در اوایل قرن ۱۰ هجری، هم‌زمان با تأسیس سلسله صفویه توسط شاه اسماعیل، ازبک‌ها به رهبری شیبک خان از شرق ایران پیشروی می‌کنند. سکه‌های متعددی از این دوره نشان می‌دهند که: در سال‌های ۹۱۲ تا ۹۱۶ هجری،

شهر استرآباد در اختیار ازبک‌ها بوده. این سکه‌ها با عنوان «شیرمرد استرآباد» ضرب شده‌اند که سبک خاص ازبک‌هاست. از جمله حاکمان تیموری که در استرآباد سکه زده‌اند می‌توان به «فریدون حسین» و «بهبود» اشاره کرد.

۴. بازپس‌گیری استرآباد توسط صفویان:

پس از شکست شیبک‌خان در نبرد با شاه اسماعیل در مرو (۹۱۶ ق)، شهر استرآباد نیز به تدریج از کنترل ازبک‌ها خارج می‌شود. سکه‌ای به نام «دارالفتح استرآباد» با تاریخ ۹۱۷ هجری ضرب می‌شود که نشان از پیروزی و اهمیت فتح شهر دارد. از این سال به بعد، سکه‌های شاه اسماعیل صفوی با عنوان «استرآباد» ضرب می‌شوند. در مطالعه‌ی تاریخ محلی استرآباد، داده‌های سکه‌شناختی نقشی کلیدی در روشن ساختن تحولات سیاسی و اقتصادی ایفا می‌کنند. از جمله نمونه‌های قابل توجه، سکه‌های منسوب به شیبنیان است که نشانگر دوره‌ای کوتاه از سلطه‌ی آن‌ها بر استرآباد بوده و بازتابی از نوسانات قدرت در منطقه محسوب می‌شود. هم‌چنین شواهد سکه‌شناسی حکایت از آن دارند که استرآباد و جرجان در برهه‌هایی از تاریخ، به‌ویژه در دوران پوراندخت ساسانی، از مراکز مهم ضرب سکه بوده‌اند.

اعتبار اسناد سکه‌ای، به‌ویژه از منظر تاریخ‌نگاری، زمانی تقویت می‌شود که سکه دارای تاریخ ضرب مشخص و نام محل ضرب (شهر) باشد. برای مثال، سکه‌ای از شاه اسماعیل صفوی با تاریخ ۹۱۴ هجری و محل ضرب «شیراز» می‌تواند به عنوان سندی تاریخی با ارزش تلقی شود. در مقابل، سکه‌هایی فاقد تاریخ یا نام محل ضرب، از اعتبار سندی کمتری برخوردارند و در تحلیل‌های تاریخی با احتیاط بیشتری باید مورد استفاده قرار گیرند.

در ادامه نشست محمود اخوان مهدوی- پژوهشگر اسناد تاریخی- ابتدا با مقایسه‌ای میان سکه‌ها و مهرها، سکه را منبعی مستندتر معرفی کرد. سکه‌ها از منظر سندیت شباهت‌هایی با مهرها دارند، اما در عین حال، ویژگی‌هایی دارند که آن‌ها را به اسنادی با استناد بیشتر و قدرت ارجاعی بالاتر تبدیل می‌کند. چند تفاوت کلیدی میان این دو وجود دارد:

گنجایش اطلاعات بیشتر: سکه‌ها به دلیل فضای فیزیکی بیشتر، معمولاً متن مفصل‌تری در مقایسه با مهرها دارند. این امکان را می‌دهند تا اطلاعاتی چون نام پادشاه، تاریخ، محل ضرب، شعار مذهبی یا سیاسی و گاه عناوین رسمی روی آن‌ها درج شود.

ذکر محل ضرب: یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سکه‌ها، ذکر محل ضرب است؛ عنصری کلیدی که در تعیین موقعیت جغرافیایی رخدادها و تحولات تاریخی بسیار مؤثر است. این ویژگی- چنان‌که دکتر امینی نیز تأکید کرد- در مهرها به ندرت دیده می‌شود.

ذکر تاریخ مشخص: سکه‌ها اغلب دارای تاریخ دقیق ضرب هستند، حال آن‌که تاریخ در مهرها یا اصلاً وجود ندارد یا به صورت غیرمستقیم و مبهم درج می‌شود.

پراکندگی و فراوانی نمونه‌ها: برخلاف مهرها که معمولاً از هر مهر تنها یک نسخه‌ی منفرد باقی می‌ماند، از سکه‌ها معمولاً تعداد زیادی نمونه در گردش بوده که امروزه نیز در موزه‌ها و مجموعه‌ها یافت می‌شود. این فراوانی، اعتبار سکه را به عنوان سندی تکرارپذیر و قابل استناد تقویت می‌کند.

جنبه‌های هنری و خط: هرچند از نظر خط و زیبایی‌شناسی میان مهر و سکه شباهت‌هایی وجود دارد، اما سکه‌ها

به واسطه‌ی ضرب حکومتی و استفاده‌ی عمومی، بازتاب دقیق‌تری از هنر رسمی و خط رایج در هر دوره‌اند. در نتیجه، سکه‌ها را می‌توان اسناد تاریخی پرارجاع‌تری نسبت به مهرها دانست؛ به‌ویژه در مواردی که اطلاعات روی سکه به‌وضوح شامل محل، تاریخ، نام پادشاه و شعارهای سیاسی یا مذهبی است. این ویژگی‌ها سکه را به منبعی ارزشمند برای تاریخ‌نگاری محلی، سیاسی و اقتصادی تبدیل کرده‌اند.

نقش محله نعلبندان و ضرابخانه در ساختار اقتصادی و اداری استرآباد

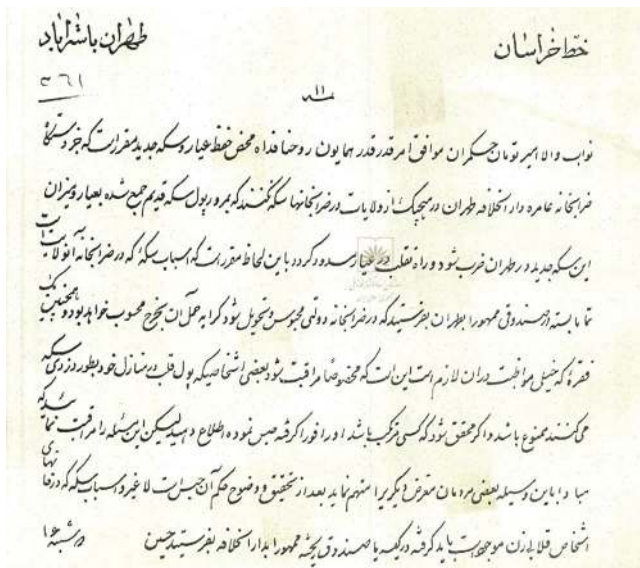
بخش عمده سخنرانی محمود اخوان مهدوی به بررسی تاریخچه‌ی ضرب سکه در شهر استرآباد اختصاص داشت؛ شهری که با وجود موقعیت سوق‌الجیشی و قرارگیری در مسیرهای تجاری مهم، اطلاعات ثبت‌شده درباره‌ی ضرابخانه‌ی آن در منابع تاریخی اندک و پراکنده است. اخوان اشاره کرد که بیشتر اسناد تاریخی درخصوص استرآباد، بر جنبه‌های سیاسی و نظامی تمرکز دارند و وجوه اقتصادی، به‌ویژه عملکرد ضرابخانه‌ی شهر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

در همین راستا، محله‌ی نعلبندان به‌عنوان نقطه‌ی کلیدی در ساختار اقتصادی و اداری شهر مطرح شد. بنابر شواهد مستند، این محله در دوره‌های گوناگون تاریخی، به‌ویژه در دوره‌ی صفویه، مرکز تمرکز سازه‌ها و نهادهای حکومتی بوده است. ساخت دارالحکومه صفوی در همین محله گواهی بر جایگاه سیاسی و اجرایی آن است. از همین رو، می‌توان استنباط کرد که ضرابخانه‌ی استرآباد نیز در همین محدوده قرار داشته است.

تمرکز ساخت‌وسازهای حکومتی از دوره تیموری تا قاجار در این محله، بر نقش محوری آن در نظام مالی و اداری شهر تأکید دارد. هرچند منابع رسمی در مورد محل دقیق ضرابخانه سکوت کرده‌اند، اما با اتکا به تحلیل‌های

تلگراف به حاکم استرآباد در باب ممنوعیت ضرب سکه در ولایات و جمع‌آوری سکه‌های

قدیمی، برای توزیع سکه‌های جدید ماشینی- اواخر سده ۱۳ خورشیدی

مکانی، شواهد باستان‌شناختی، و داده‌های شفاهی، می‌توان محله نعلبندان را به‌عنوان هسته‌ی مالی شهر و محل احتمالی ضرب سکه در استرآباد معرفی کرد.

با وجود فقدان اسناد رسمی درباره‌ی کارکنان و ساختار ضرابخانه، این پژوهشگر با رجوع به اسناد خانوادگی و تاریخ شفاهی خانوادگی «معیری» در گرگان، اطلاعاتی از ارتباط خانواده معیری استرآباد با نظارت بر ضرب سکه در این شهر ارائه داد.

نکته‌ی مهم‌تر، ارائه‌ی سندی کم‌نظیر از دوره‌ی قاجار (سال ۱۲۲۶ هجری قمری) بود که در آن از حسن‌علی سکاکی پدرش کربلایی رجب‌علی سکاکی به‌عنوان دو نسل از سکه‌زن‌های حرفه‌ای در استرآباد یاد شده است. این سند، یکی از معدود منابع مکتوبی است که به‌طور مستقیم به فعالیت ضرابخانه در این شهر اشاره دارد.

در مجموع، با وجود پراکندگی منابع، بررسی‌های تاریخی و سکه‌شناسی نشان می‌دهد که استرآباد، به‌ویژه در دوره‌های صفویه و قاجار، نقشی مهم در نظام مالی منطقه ایفا کرده است. ترکیب اسناد مکتوب، داده‌های سکه‌شناسی و روایت‌های شفاهی، امکان بازسازی دقیق‌تری از تاریخ اقتصادی این شهر را فراهم می‌کند.

در این بخش از سخنرانی، دکتر امینی با رویکردی نظام‌مند به طبقه‌بندی تاریخی سکه‌های ضرب‌شده در استرآباد پرداخت و آن‌ها را در قالب پنج دوره‌ی تاریخی از منظر ویژگی‌های هنری، سیاسی و فنی بررسی کرد. این طبقه‌بندی به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه تحولات سیاسی و مناسبات فرهنگی در سکه‌ها بازتاب یافته‌اند:

دوره ایلخانی: سکه‌های غازان‌خان و ابوسعید با نمادهای شیعی.

دوره تیموری: تنوع سکه‌ها و استفاده از ابزارهای ضرب اضطراری (آنگ).

دوره صفوی: بیشترین تنوع طرح، کاربرد خط نستعلیق و ضرب سکه‌های فتح‌نامه‌ای.

دوره افشاری و زندیه: با اشاره‌های پراکنده اما حائز اهمیت.

دوره قاجار: بیشترین تیپ سکه متعلق به ناصرالدین شاه (۲۸ نوع)، برخی با نماد دو عقاب (نشانه نفوذ روس‌ها).

آسیب‌شناسی سکه‌شناسی: از جعل CNC تا حذف سندیت.

جعل سکه‌ها، به‌ویژه با بهره‌گیری از فناوری‌های مدرن مانند دستگاه CNC، یکی از تهدیدهای اصلی این حوزه معرفی شد. هم‌چنین اعلام شد سکه‌هایی که فاقد تاریخ یا محل ضرب هستند، از اعتبار سندی کمتری برخوردارند. به

گفته دکتر امینی سوراخ‌بودن، ساییدگی و عدم تقارن نیز از دیگر عوامل کاهنده ارزش سکه به‌شمار می‌روند.

سکه‌ها شاید کوچک‌ترین اسناد تاریخی باشند، اما همانند اشیای کیهانی، حامل اطلاعات عظیم‌اند. منطقه‌ای چون استرآباد که تا پیش از این، عمدتاً از منظر سیاسی و نظامی بررسی می‌شد، با بازنگری سکه‌ها، می‌تواند چهره‌ای دیگر از خود به‌نمایش گذارد: چهره‌ای اقتصادی، فرهنگی، و حتی هنری.

در این نشست هر دو سخنران مطالب خود را به همراه نمایش تصاویر و نمودارهای متعدد ارائه دادند. نشست سکه‌های تاریخی استرآباد نه تنها دریچه‌ای نو به تاریخ گرگان گشود، بلکه بار دیگر این پرسش را برجسته ساخت: آیا زمان آن نرسیده که به سکه‌ها، این راویان بی‌زبان اما صادق تاریخ، گوش فرادهیم؟

■ برای مشاهده فایل تصویری جلسه یازدهم سرزمین مادری، به صفحه آپارات میرداماد مراجعه کنید ■

www.aparat.com/mirdamad_org